

Karol Kuźmicz

Białystok

Utopie i antyutopie a totalitaryzm. Refleksje filozoficznoprawne

Podjmując zagadnienie zarówno utopii, jak i antyutopii, można powiedzieć, że to jednostka i stosunek do niej stanowią centralny i najważniejszy element, na którym są one tworzone. Podejście do jednostki w utopiach i antyutopiach jest jednak zupełnie inne, wręcz na zasadzie przeciwieństwa sytuacja jednostki jest w nich diametralnie różna. Wydaje się nawet, że wszystko to, co w utopiach jest dla jednostki korzystne, właściwe i dobre – w antyutopiach jest z założenia niekorzystne, niewłaściwe i złe. Faktem jest również to, że ludzie od najdawniejszych czasów, żyjąc tu i teraz, w każdej epoce, w której miała miejsce refleksja filozoficzna na temat życia społeczno-politycznego człowieka – marzyli, poszukiwali, tęsknili, a niekiedy nawet dążyli do życia w jak najlepszym świecie¹.

Stare to przecież marzenie, „stare – jak refleksja nad ludzką kondycją i kształtem zbiorowego życia. Marzenie o świecie szczęśliwym, zasobnym, uporządkowanym, sprawiedliwym, trwale złączonym z wartościami. O świecie nie tym, jaki jest aktualnie, tu i teraz, ale jakim on sam z samej natury rzeczy czy boskiego ustanowienia być powinien (...)”², pisał we wstępie do *Proroków szczęśliwych światów* – Adam Sikora. Ludzie tęsknili i zawsze będą tęsknić za jakimś lepszym światem i „im głębsze, związane jest z tym zwątpienie i ból z powodu powikłań dnia dzisiejszego, tym głębsza jest owa tęsknota...”³, a zarazem wiara w to, że możliwe będzie osiągnięcie szczęścia na Ziemi⁴. Rozwinięciem powyższej tezy, są rozważania wybitnego holenderskiego historyka J. Huizingi, który pisał o tym, że tęsknota za piękniejszym życiem we wszystkich czasach, wskazywała i do dziś wskazuje, na trzy drogi wiodące do owego odległego celu, jakim jest szczęście człowieka. Pierwsza z nich wyprowadza nas poza granice tego świata, i jest to droga wyrzeczenia się spraw ziemskich. Według niej osiągnięcie piękniejszego życia możliwe jest tylko w zaświatach, a przynieść je ma jedynie wyzwolenie nas od tego wszystkiego co ziemskie. Druga droga, to droga do polepszenia i udoskonalenia tego

-
- 1 Zob. A. Świętochowski, *Utopie w rozwoju historycznym*, Kraków 1910; E. M. Cioran, *Historia i utopia*, tłum. M. Bieńczyk, Warszawa 1997.
 - 2 A. Sikora, *Prorocy szczęśliwych światów*, Warszawa 1982, s. 5.
 - 3 Por. J. Huizinga, *Jesień średniowiecza*, tłum. T. Brzostowski, Warszawa 1992, s. 54.
 - 4 Por. M. Szyszkowska, *W poszukiwaniu sensu życia*, Warszawa 1997, s. 219.

świata, w którym właśnie żyjemy. Natomiast trzeci szlak do lepszego życia prowadzi nas przez krainę marzeń. Jest to szlak najwygodniejszy, ale też nigdy nie przybliży on nas do upragnionego celu. Skoro więc rzeczywistość ziemska jest aż tak beznadziejnie żałosna, a wyrzeczenie się świata tak przykre, trzeba zatem zabarwiać nasze życie piękną złudą i trzeba uciekać w wymarzoną krainę świetlanych fantazji, by przytłumić szarą rzeczywistość urokiem jakiegoś ideału⁵.

Podobnie jest również dzisiaj, zwłaszcza dla kogoś, kto zajmuje się filozofią prawa. Taki ktoś poszukuje bowiem idei prawa, która winna leżeć u podstaw norm stanowiących, a także sprawiedliwości odpowiadającej najlepiej dla danego miejsca i czasu. Krytykuje przy tym obowiązujące prawo i jego niedoskonałości, mówiąc o prawie, jakie obowiązywać powinno⁶. Powyższe podejście odpowiada duchowi neokantowskiej filozofii prawa, która z jednej strony przyjmuje konieczność ujmowania prawa w relacji do wartości wyższych, zwanych ideami. Z drugiej natomiast strony mówi, że obowiązujące prawo można uznać za sprawiedliwe tylko wtedy, gdy będzie zgodne z oczekiwanym ideałem sprawiedliwości. Z pewnością jest to podejście idealistyczne i wiąże się ściśle z teorią prawa natury o zmiennej treści, którego stałą i niezmienną formę stanowi – powinność. Powyższe stanowisko odpowiada założeniom filozofii krytycznej zapoczątkowanej przez Kanta, a zakładającej, że ważniejsze na gruncie praktycznego, czy moralnego, politycznego, czy społecznego życia człowieka jest to, co być powinno (*Sollen*) niż to co jest (*Sein*)⁷.

W tym kontekście można powiedzieć, że refleksje filozoficzno-prawne są bliskie podejściu utopistów, którzy poszukując lepszego świata, tworzyli rozmaite wizje świata, który ich zdaniem być powinien. Świata, który w nawiązaniu do pierwszej znanej takiej wizji można nazwać światem idealnym, co opisał Platon w swoim dziele *Państwo* – jako tzw. państwo idealne. W państwie tym najwyżej stojąca w hierarchii obiektywnie istniejących idei – platońska idea dobra – wyraża się w idei sprawiedliwości, którą dzisiaj moglibyśmy nazwać sprawiedliwością społeczną – odnoszącą się do życia społecznego w tymże państwie. W ten sposób Platona uważa się „za praojca wszelkich utopii i utopistów, przodka nieskończonych szeregów wizjonerskich ksiąg mówiących o Arkadii, Złotym Wieku, Rajskim Ogrodzie i Wyspach Błogosławionych”⁸. Niemniej jednak, w interpretacji wielu współczesnych badaczy, wizja platońska jako ewidentny przejaw tzw. „społeczeństwa zamkniętego”, stanowi archetyp państwa totalitarnego⁹.

Pojęcie utopii jest zatem o wiele młodsze niż refleksja filozoficzna mająca utopijny charakter. „Otóż termin utopia – zarówno w definicjach słownikowych, jak i potocznej świadomości – ma oznaczać projekt organizacji życia zbiorowego – niemożliwy do realizacji, a więc mrzonkę, iluzję, ulotną fantazję”¹⁰. Utopia jest więc synonimem tego wszystkiego co niemożliwe, nierealne, nieobiektywne z punktu widzenia aktualnej

5 Por. J. Huizinga, *Jesień...*, op. cit., s. 60 i 61.

6 Por. M. Szyszkowska, *Teoria i filozofia prawa*, Warszawa 2008, s. 9-11.

7 Por. A. Kość, *Podstawy filozofii prawa*, Lublin 1998, s. 20.

8 S. Blackburn, *Platon. Państwo. Biografia*, tłum. A. Dzierżgowska, Warszawa 2007, s. 55.

9 Por. K. R. Popper, *Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie. Urok Platona*, t. I, tłum. H. Krahelska, Warszawa 1993, s. 108 i nast.

10 A. Sikora, *Prorocy...*, op. cit., s. 5.

rzeczywistości¹¹. Na pewno nie jest utopia portretem realnego świata ani rzeczywistego porządku politycznego czy społecznego. Nie istnieje w żadnym momencie czasu i w żadnym punkcie przestrzeni, jest ona po prostu jakimś nigdzie¹². Ów kraj nigdzie, czyli *ou-topos*, znaczy po grecku właśnie utopię, jednak może on również dotyczyć *eutopii*, czyli kraju najlepszego, pełnego szczęścia i doskonałości¹³.

Nazwa utopia przyjęła się również na określenie rodzaju literackiego¹⁴ w postaci różnego typu baśni, fantazji, projektów, prorocत्व czy opowiadań *science fiction*¹⁵, które w największym stopniu potrafią wyrazić napięcia pomiędzy tym, co człowiek może i ma, a tym, co chciałby móc i mieć – w zależności od epoki, w której żyje¹⁶. Na ich treść składa się najczęściej „zespół wyobrażeń dotyczących tego, czym w istocie jest, względnie czym powinno być społeczeństwo”¹⁷. Z tego względu posiada ona zdaniem Ireny Pańków dwa zasadnicze składniki: jeden krytyczno-destrukcyjny, a drugi pozytywno-projektujący¹⁸. Utopię, w jej warstwie krytycznej, cechuje zatem „spory realizm, przenikliwość i wewnętrzna konsekwencja”, która dodatkowo ma charakter jak najbardziej racjonalny i logiczny. W niej to utopista przestaje być marzycielem, a staje się człowiekiem dobrze znającym realia społeczne, których w żaden sposób nie może zaakceptować¹⁹. Z kolei w warstwie pozytywno-projektującej możemy znaleźć projekty lepszego świata, jako zestaw wartości, w formie zadań lub powinności, które można realizować²⁰. Trzeba przy tym pamiętać, że realizując utopie bardzo łatwo przekształcić je w antyutopie. Utopia realizowana przestaje być utopią, a staje się rzeczywistością. Chodzi jednak o to, by nie zmieniać tego świata za wszelką cenę, a już na pewno za cenę życia ludzkich jednostek²¹. Jeśli już mamy zmieniać ten świat, co jest zadaniem niezwykle trudnym, to róbmy to tak, by świat ten był naprawdę lepszy. Kluczem do prawidłowego realizowania utopii powinien być imperatyw praktyczny Kanta – bezwzględnie nakazujący traktować każdego człowieka jako najwyższą wartość – „samą w sobie”²². Dlatego też ostatecznym celem utopii nie może być nawet najwspanialsza wizja świata, jeśli środkiem do osiągnięcia tego celu będzie jednostka – człowiek.

11 Por. B. Baczeko, *Wyobrażenia społeczne. Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*, tłum. M. Kowalska, Warszawa 1994, s. 92.

12 Por. E. Cassirer, *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, tłum. A. Staniewska, Warszawa 1998, s. 119.

13 Por. B. Baczeko, *Wyobrażenia...*, op. cit., s. 87 i 91-92; zob. T. Campanella, *Państwo Słońca. Poetycka idea filozoficznej republiki*, tłum. W. Kornatowski, Warszawa 1954, s. 6.

14 Por. I. Pańków, *Filozofia utopii*, Warszawa 1990, s. 35.

15 Por. M. Niemojewska, *Pochwała utopii. Szkice historyczno-literackie*, Warszawa 1987, s. 42-43; J. Szacki, *Utopie*, Warszawa 1968, s. 12; T. Campanella, *Państwo...*, op. cit., s. 6.

16 Por. I. Pańków, *Filozofia...*, op. cit., s. 182-183.

17 Ibidem, s. 47.

18 Ibidem, s. 171.

19 Ibidem, s. 171.

20 Ibidem, s. 183 i 189.

21 Por. K. Kuźmicz, *Realizacja utopii*, [w:] *Tolerancja*, M. Szyszkowska, T. Kozłowski (red.), Warszawa 2003, s. 134-137.

22 Imperatyw praktyczny określony przez Kanta w *Uzasadnieniu metafizyki moralności* brzmi: „Postępuj tak, byś człowieczeństwa tak w twej osobie, jako też w osobie każdego innego używał zawsze zarazem jako celu, nigdy tylko jako środka”; I. Kant, *Uzasadnienie metafizyki moralności*, tłum. M. Wartenberg, Warszawa 1981, 1984, s. 62.

Z kolei antyutopie to najczęściej utwory literackie przedstawiające wymaginowane społeczeństwa przyszłości, które, jak podaje J. Szacki, w żadnej mierze za idealne uchodzić nie mogą. „Wprost przeciwnie, wizje ich miały budzić nie zachwyt, lecz grozę. Chciały odstręczać, a nie zachęcać. Pokazywały koszmara, a nie sielanki”²³. Różnica między nimi a utopiami jako tekstami literackimi zaznacza się od samego początku ich powstawania. Na płaszczyźnie tworzenia znaleźć ją można w intencji autora, natomiast od początku jej czytania jest nie do zaakceptowania przez odbiorców. Bez wątplenia przyczyniły się do tego doświadczenia XX-wiecznych totalitaryzmów. Stąd też antyutopie nazywa się także: utopiami negatywnymi, dystopiami jako satyrycznymi wizjami utopii, czy kakotopiami będącymi odwrotnością utopii, a więc wizjami świata – złego, niesprawiedliwego, brzydkiego, uciążliwego i przykrego, zwłaszcza dla ludzkiej jednostki. Przykładami najbardziej znanych tekstów antyutopijnych są: *Nowy wspaniały świat* Aldousa Huxleya; *Rok 1984* i *Folwark zwierzęcy* Georga Orwella; *My* Jewgienija Zamiatina; *Władca much* Williama Goldinga; *Pianola* Kurta Vonneguta juniora; *451° Fahrenheita* Raya Bradburego; *Moskwa 2042* Władimira Wojnowicza, a w literaturze polskiej np. *Mikołaja Doświadczynskiego przypadki* Ignacego Krasickiego; *Pożegnanie jesieni* Stanisława Ignacego Witkiewicza (Witkacego), *Powrót z gwiazd* Stanisława Lema, czy *Limes interior* Janusza Zajdla.

Najczęstszy problem pojawia się wtedy, gdy ten sam obraz świata dla jednych stanowi wizję utopijną, dla innych zaś wizję antyutopijną. Z założenia ich twórców antyutopie są ze swej istoty totalitarne. Utopie z natury swej totalitarne nie są, ale stać się takie mogą dopiero w czasie realizacji. W związku z tym, że urzeczywistniana utopia przestaje być utopią, to tym bardziej przestaje być utopią, a staje się antyutopią – coś, co bardziej przypomina państwo totalitarne. Zdaniem niemieckiego socjologa Karla Mannheim’a – przyczyną przeistaczania się utopii w antyutopie jako totalitaryzmy są ideologie²⁴. Mają one zawsze charakter politycznych ekstremizmów, którym udaje się zdobyć władzę. Przykładem takich systemów politycznych w wydaniu skrajnie lewicowym był komunizm, zwłaszcza jako stalinizm, zaś w wydaniu skrajnie prawicowym – nazizm.

Jeden z najpełniejszych, jak dotąd, i najbardziej uporządkowanych zbiorów cech charakterystycznych utopii przedstawił Chad Walsh w swoim dziele *Od utopii do koszmaru*²⁵. Można chyba powiedzieć, że *a contrario* cechy te stanowią ewidentne cechy charakterystyczne antyutopii. Wśród nich znajdują się takie m.in. założenia utopii jak to, że: człowiek z natury jest dobry; jest on istotą plastyczną, jest też istotą rozumną, która się rozwija; że można pogodzić interes jednostki z interesem ogółu; należy dążyć do szczęścia na ziemi; że utopia nie zagraża wolności jednostki; nie można odczuwać znużenia szczęściem, możliwe są sprawiedliwe rządy; a przyszłość obejmuje ograniczoną liczbę możliwości. Rozwijając powyższą koncepcję można przedstawić cechy charakterystyczne obu, tak bardzo różniących się, wizji w następującej tabeli:

23 J. Szacki, *Spotkania z utopią*, Warszawa 1980, s. 167.

24 Zob. K. Mannheim, *Ideologia i utopia*, tłum. J. Miciński, Warszawa 2008.

25 Zob. Ch. Walsh, *From Utopia to Nightmare*, London 1962, s. 71 i nast.; J. Szacki wymienia ich za Ch. Walshem, aż dziewięć; J. Szacki, *Spotkania...*, op. cit., s. 42.

UTOPIE	ANTYUTOPIE
1) świat opisany w sposób pozytywny	1) świat opisany w sposób negatywny
2) jednostka: wolna, niezależna, szczęśliwa	2) jednostka: zniewolona, uzależniona, nie-szczęśliwa
3)	3) zły
4) – harmonia	4) pogodzenia z interesem ogółu – dysharmonia
5) możliwości osiągnięcia: dobra, szczęścia i sprawiedliwości – optymizm	5) brak wiary w człowieka i jego możliwości osiągnięcia: dobra, szczęścia i sprawiedliwości – pesymizm
6) jednostka jako autonomiczny i ważny element całości jest widoczna	6) jednostka jako nieistotny element całości, w której się rozmywa i zanika
7) twórczy	7) destrukcyjny
8) w stosunkach międzynarodowych	8) wojna i wrogość w stosunkach międzynarodowych
9) rozwój: nauki techniki, gospodarki, kultury itp.	9) upadek: nauki, techniki, gospodarki, kultury itp.
10) odważna, dumna	10) jednostka: pasywna, zastraszona, poniżona
11) kult życia ludzkiego	11) życie ludzkie bezwartościowe
12)	12) prawem
13) prawo jako przejaw sprawiedliwości	13)
14) prawo to głównie uprawnienia i obowiązki	14) prawo to nakazy i zakazy
15) władza w służbie obywateli	15) obywatel w służbie państwa
16) samodoskonalenie człowieka	16) kształtowanie nowego człowieka
17) relacja obywatel – władza oparta na wzajemnym zaufaniu i szacunku	17) relacja obywatel – władza oparta na nej nieufności i pogardzie
18) powszechne dążenie do prawdy i jej poznania	18) pozory, kłamstwo, fałsz i obłuda
19) w lepszą przyszłość	19) jednostka niepewna swojej przyszłości – tęsknota za przeszłością
20) rozwój i postęp	20) i degeneracja
21) niezależność mediów od władzy – informacji –	21) da i cenzura
22) technika pomocna ludziom	22) technika, która zniewala
23) rządy pod kontrolą jednostek i równoważenie się władz (podział władzy)	23) jednostka pod kontrolą władzy, a władza poza jakąkolwiek kontrolą (brak podziału władz)
24) brak podziału na rządzących i rządzonych	24) podział na rządzących i rządzonych
25) niwelowanie nierówności społecznych między ludźmi	25) pogłębianie się nierówności społecznych między ludźmi
26) pomoc potrzebującym	26) eliminacja ludzi zbędnych
27) środowisko naturalne	27) degradacja i niszczenie przyrody
28) szacunek dla godności zwykłego człowieka	28) kult jednostki przywódczej – sprawującej władzę